

spelplanens återvändsgränd

om upprinnelsen till händelserna i srebrenica sommaren 1995

olof stjernström

Sommaren 1995, mitt under det pågående Bosnienkriget, skedde en massaker som är svår att förstå. Omfattningen och grymheten i detta övergrepp följer knappast krigets logik eller någon annan logik. Kan man överhuvudtaget förstå bakgrunden till denna massaker? Kan man sätta in den i ett större geografiskt, etniskt och politiskt perspektiv eller skall den enbart ses som en ofattbar och isolerad händelse i Europas utkant? I följande artikel ges ett försök till en kort bakgrund till de faktorer och händelser som ledde fram till avgrunden i Srebrenica.

Inledningsvis bör sägas att litteraturen rörande Balkans historia är både omfattande och mångfacetterad. Det senare gäller huvudsakligen beskrivningar och analyser av Jugoslaviens upplösning, balkankrigen under 1990-talet och de internationella insatserna i anslutning till kriserna på Balkan. I texten förekommer referenser till, i huvudsak, internationell litteratur. Följande text gör inte anspråk på att ge en fullständig bild av krisen i Bosnien under 1990-talet. Avsikten är att försöka relatera konfliktens orsaker och upprinnelse till några historiska förlopp som kan ha betydelse för förståelsen av konflikten. En sådan fråga är hur det kommer sig att islam är så starkt representerat i Bosnien. En annan fråga är konfliktens

rumsliga och socioekonomiska aspekter.

Konflikten i Bosnien äger många dimensioner varav många inte alls berörs i denna text. Vinnare och förlorare, skurk och offer är oftast den mer massmediala bilden av en konflikt. Det bör redan här slås fast att samtliga stridande parter i Bosnienkonflikten ägnade sig åt verksamheter som inte är försvarbara ur mänsklig synpunkt.

När Jugoslaviens president Tito dör 1980 genomförs ett antal konstitutionella förändringar vilket bland annat medför att de olika delrepublikerna har möjlighet att söka en mer självständig roll inom den jugoslaviska federationen.¹ I takt med att ekonomin försvagas växer nationalismen fram i form av starka nationalistiska rörelser i framförallt Slovenien och Kroatien (Brahmi 2005). Tio år efter Titos död genomförs i Slovenien och Kroatien de första fria parlamentsvalen. Samma år begär de två delrepublikerna utträde ur den jugoslaviska federationen och de utropar sin självständighet. Den serbiska minoriteten i framförallt Kroatien förlorar sin statsbärande nationalitet vilket leder till

¹ Redan 1974 genomfördes de första konstitutionella förändringarna i Jugoslavien som förtydligade och stärkte delstaternas roll i förhållande till den federala nivån (Jørgensen 1995)

oroligheter och ett ingripande från den gamla jugoslaviska folkarmén, vilken ställer sig på den serbiska minoritetens sida. Detta är den omedelbara upprinnelsen till Balkankriget. Kriget sprider sig sedan till det etniskt mer komplexa Bosnien. I mars 1992 genomförs en folkomröstning i Bosnien. Denna omröstning bojkottas emellertid av bosniensserberna. Senare under våren 1992 utropas den självständiga staten Bosnien. Bosniensserberna svarar med militärt våld och erövrar stora delar av Bosnien och driver muslimer och kroater i Bosnien på flykt.

Bakgrunden till och förståelsen för kriget på Balkan måste delvis sökas i Balkans brokiga historia, relationerna till omvärlden och nationalismens bärande tanke om den enade nationalstaten. Kunskapen om områdets historia ger en delvis annan bild av konflikterna på Balkan än den bild som förmedlas via nyhetsrapportering och övrig media. Oroligheterna på Balkan kulminerar i samband med händelserna i Srebrenica sommaren 1995.

Balkan – gränsland i historien

Balkan har en brokig historia. Folkgrupper som thraker och illyrier har tidigare bebott stora delar av Balkan. Dagens albaner är ättlingar till illyrierna och thrakernas ättlingar återfinns i dagens Grekland. Den slaviska befolkningen antas ha migrerat till området århundradena efter Kristi födelse och antas härröra från nuvarande Iran (Fine 1996, Friedman 2004). Romarrikets expansion innebar att också delar av Balkan hamnade under Rom. I samband med Roms delning år 395 i Västrom och Östrom kom gränsen att gå längs Dalmatiens östra gräns. Denna gräns har haft en stor betydelse för den

historiska och politisk-geografiska utvecklingen allt sedan dess (Friedman 2004). När Balkan kristnades under 800-talet och kyrkan sedan splittrades år 1054 så kom Dalmatien (i princip nuvarande Slovenien och Kroatien) att bli katolskt. Det latinska alfabetet permanentades och orienteringen mot Venedig, Rom och övriga Europa förstärktes. Den östra delen av det forna romarriket, Östrom, hamnade under Istanbul och blev ortodoxt. Alfabetet blev det kyrilliska (Friedman 2004). Mellan dessa två kraftfält hamnade Bosnien. Bosnien blev under lång tid skärningspunkten mellan maktblocken, religionerna, handeln och kulturerna (Friedman 2004). I Bosnien och framförallt i Sarajevo möttes de olika kulturerna, religionerna och intressesfärerna. Sarajevo har under lång tid varit en kosmopolitisk stad där olika kulturer samverkat och utvecklats.

Efter romarrikets fall förblev Dalmatien orienterat mot den västliga sfären genom att området under lång tid löd under Venedig. Det Habsburgska väldet har en knappt 500-årig historia på Balkan. Det är framförallt de norra delarna (nuvarande Slovenien och Kroatien) som under lång tid ingick i det Habsburgska väldet. Bosnien införlivades i det Habsburgska väldet 1878 i samband med att det osmanska inflytandet över Balkan i praktiken upphörde (Fine 1996, Friedman 2004). Det Habsburgska väldet föll samman i samband med Balkankriget 1912–13 och första världskriget. Under medeltiden fram till slutet av 1300-talet var Bosnien en mäktig stat som tidvis expanderade fram till Dalmatiska kusten. Spåren och arvet efter det Habsburgska inflytandet liksom det osmanska finns kvar på Balkan och lämnar tydliga avtryck i det senaste Balkankriget.

En kanske viktigare influens för att förstå den etniska frågan och de socioekonomiska dimensionerna i dagens Bosnien i synnerhet och Balkan i allmänhet, utgör det turkiska väldet (Osmanska riket).² Turkarnas inflytande över Balkan inleddes 1380 då Serbien ockuperades. Tio år senare besattes Hercegovina. Bosnien och Ungern var lierade med det Osmanska riket. I Bosnien varade den osmanska tiden mellan 1463 och 1878. Denna tid har starkt präglat området, dess historia och socioekonomiska utveckling och differentiering. I samband med det kristna upproret i Bosnien på 1870-talet blev Bosnien en bricka i konflikten mellan Turkiet och Ryssland. Vid Berlinskonferensen 1878 ersattes det turkiska styret av Bosnien med det Habsburgska styret (Heywood 1996, Pinson 1996, Friedman 2004). Efter Österrike-Ungerns (Habsburgska väldet) fall, första världskrigets slut och i samband med fredsfördraget i Versailles 1919 kom Europas gränser att ändras. Frågan om etnicitet och gränsdragning var en viktig princip under förhandlingarna i Versailles. Den serbiske geografen Jovan Cvijic (1865–1927) och hans arbeten om gränser och etnicitet hade betydelse för hur till exempel området Makedonien skulle komma att definieras och avgränsas. Cvijics arbete och inflytande är både intressant och anmärkningsvärt. Frågan om nationalitet, nationalstat och etnicitet fick delvis en annan, betydligt mer politiskt styrd innebörd (Taylor & Flint 2000). Hans definitioner

och avgränsningar kan idag delvis förklara existensen av den makedonska statsbildningen. Cvijic utgick från språkgränserna. Den centrala frågan blir då hur man skiljer ett språk från ett annat och hur man definierar språk och dialekt. När blir en dialekt ett språk? Språkgränserna var en av de viktigaste principerna när Europas nya gränser gjordes upp efter första världskriget. Detta accepterades som en legitim princip men problemet blir då att definiera nationella språk och att geografiskt avgränsa dessa språk. Taylor och Flint (2000) menar att avsaknaden av entydiga definitioner av språk bidrar till uppkomsten av alternativa definitioner av språk och olika förhållningssätt till språkens geografiska utbredning. Dessa definitioner speglar många gånger »språk-expertens» eget ursprung (Taylor & Flint 2000). Jovan Cvijic utgör ett tydligt och illustrativt exempel på just detta. Cvijic var vid 1900-talets början professor i naturgeografi och föreståndare för den geografiska institutionen i Belgrad. Som allmängeograf skrev Cvijic böcker om Balkans geografi. Den första etnografiska kartan över Balkan dök upp 1906. Det intressanta i den kartan är att Cvijic inte särskiljer mellan bulgarer och serber utan kallar dem rätt och slätt »slaver». Han introducerar också begreppet »makdedonienslaver», vilket skulle indikera att invånarna i detta område vare sig var serber eller bulgarer. Den politiska poängen med detta var att utestänga Bulgarien från detta område och öppna dörren för en framtida serbisk expansion söderut. Slaverna i det nuvarande Makedonien gavs en slavisk-serbisk tillhörighet. Under Balkankriget (1912–13) expanderade Serbien söderut och Cvijics nya etnografiska karta av år 1913 följde med. Den make-

² Det råder en viss begreppsförvirring beträffande benämningen av det turkiska väldet. Den tyska benämningen är »Ottomanska riket», medan den turkiska är »Osmanska riket». Här används konsekvent benämningen »Osmanska riket».

Geografi i en föränderlig omvärld

Kan vi ändra vår livsstil för att uppnå en hållbar utveckling? Samspelet mellan människan, resurserna och miljön är ett viktigt grundtema i Peter Östmans *Geografi*.

Geopolitik, globalisering och resursfördelning är några exempel som visar på ett ökat behov av kunskap i geografi. Läroböckerna strävar efter att spegla den föränderliga omvärlden vi lever i.

Serien består av tre kursböcker kompletterade av ett fylligt lärarmaterial som hjälper dig att presentera, problematisera och diskutera geografi.

Testa våra smakprov på www.liber.se/gy/geografi.

GY/VUX

www.liber.se

kundservice.liber@liber.se

Tel 08 690 93 30

Fax 08 690 93 01/02

 Liber
GRÄNSLÖST LÄRÄ

donsk-slaviska befolkningen definierades nu som boende ytterligare något söderut. Detta reflekterar ingalunda resultatet av en befolkningsomflyttning utan bara politiska ambitioner (Taylor & Flint 2000). Trots Cvijics uppenbart politiska etnografiska kartor betraktades Cvijic som opartisk expert vid Versailleskonferensen 1919. Hans arbeten om Balkan kom att på vetenskapliga grunder legitimera den serbiska expansionen söderut 1913. Under andra världskriget kom denna sydserbiska provins att ockuperas av Bulgarien men återlämnades till den jugoslaviska federationen 1945 och blev då en egen delrepublik under namnet Makedonien.

Exemplet Makedonien ställer den ursprungliga nationalismen på ända då Makedonien som konstruktion är mer maktpolitisk än samhörighetsdefinierad. Makedonien tillskapades för att legitimera serbiska expansionsplaner och för att förhindra bulgariska maktanspråk. När Jugoslavien upplöstes i början av 1990-talet utropades också Makedonien som en självständig stat. Det ironiska i det hela är att staten nu existerar genom att »någon» utifrån definierat nationen och territoriet och inte genom en nationell rörelse inifrån. Den nya staten Makedonien fick omedelbart problem med sin granne i söder, Grekland, som inte kunde acceptera namnet Makedonien. Det ursprungliga Makedonien var Alexander den stores hemvist (Taylor & Flint 2000). Kompromissen blev att landet fick det otympliga namnet »The Republic of Former Yugoslav Macedonia» (FYROM).

Balkan var delvis skådeplats för stormaktsintressena i Europa under mellankrigstiden och under andra världskriget. Frankrike hade nära relationer med Serbien för att balansera det tyska inflytandet

på Balkan. En komplicerande faktor under balkankrigen på 1990-talet, och alltså en underliggande politisk-geografisk faktor som bör beaktas, är händelserna under andra världskriget. 1941 utropades den kroatiska fascistoida statsbildningen Ustasja. Ustasjastaten bedrev utrotningskrig mot serber och muslimer under andra världskriget. Ustasjastatens korta existens har säkerligen påverkat den nationalistiska serbiska retoriken under efterkrigstiden. För att ytterligare komplicera bilden bör också Handzardivisionen nämnas. Denna muslimska division stred på fascisternas sida under andra världskriget och ansågs som grym och hårdför (Lindahl 2005).

Tito lyckades ena Jugoslavien och den federativa staten Jugoslavien utropades 1943. Tito var kroat och får väl anses ha varit väl medveten om de etniska problemen på Balkan och betydelsen av den nationalistiska (och understundom felaktiga) historieskrivningen. De sex delrepublikerna (Serbien, Bosnien, Kroatien, Slovenien, Makedonien och Hercegovina) etablerades 1946 och maktfördelningen reglerades i konstitutionen. Den jugoslaviska folkarmén kom att rekrytera huvuddelen av sina officerare från den serbiska folkgruppen, dels för att den serbiska folkgruppen var den största i dåvarande Jugoslavien, dels för att försöka balansera den delikata och svåra etniska frågan mot bakgrund av händelserna under andra världskriget (Crampton 2002, Friedman 2004, Lindahl 2005).

Tito lyckades att hantera de olika etniska gruppernas intressen genom att vara medveten om dessa och genom ett antal praktiska åtgärder. Språket blev serbokroatiska, alfabetet latinskt, armén serbisk etc. Den etniska nationalismen dog dock inte i sam-

band med Titos ledarskap, snarare tycks den ha konserverats och blommade upp på nytt i och med de ekonomiska problemen på 1980-talet och de konstitutionella förändringarna.

Det finns ett antal avgörande och viktiga frågor i denna korta historia som i det kommande skall belysas lite närmare. Det gäller:

- * Betydelsen av det turkiska respektive det habsburgska inflytandet över Balkan
- * Hur olika etniska grupper har definierats vid olika tidpunkter och under olika överhöghet
- * Islamiseringen av Bosnien
- * Etnicitet och socioekonomiska förhållanden

Habsburg, Osman och etnisk kategorisering

Den långa och relativt sentida relationen mellan Österrike-Ungern å den ena sidan och Slovenien och Kroatien å den andra har fortfarande betydelse för Slovenien och Kroatien. Slovenien utgjorde den mest industrialiserade delen av Jugoslavien. Slovenien är också det land som har haft den bästa ekonomiska utvecklingen. Under det korta kriget i Slovenien under 1990-talet så öppnade grannen Österrike sina gränser för flyende slovenier och Österrike och Tyskland var starka förespråkare för att tidigt ge Slovenien och Kroatien diplomatiskt erkännande i samband med dessa staters självständighetsförklaringar (Brahmi 2005).

Det Osmanska väldet har en längre och äldre historia på Balkan. Turkiet har de facto aldrig riktigt släppt greppet om Europa, trots förlusten av Balkan till Öster-

rike-Ungern. Efter 1878 återstår bara Istanbul som turkiskt territorium på Balkan. En viktig skillnad de båda väldena emellan var sättet att styra och förvalta. Habsburgarna tillämpade i större utsträckning filosofin härska och söndra, delvis i syfte att avleda folkligt missnöje från centralmakten. Turkarna tillät i relativt hög utsträckning en kulturell autonomi. Religion och grupptillhörighet var delvis av underordnad betydelse (Taylor & Flint 2000). Det var viktigare med skatteuppbörd. Systemet med kulturell autonomi kallades för »milletsystemet» (Malcolm 1994, Fine 1996). Milletsystemet är intressant att relatera till den västerländska synen på etnicitet och nationalism. Den västerländska synen är i all huvudsak grundad på språk, kulturell samhörighet och ursprung. Milletsystemet bygger i och för sig också på en gruppgemenskap men där utgör religionen det gemensamma kittet, inte språk eller ursprung. Milletsystemet har i hög grad, under många århundraden präglat Bosnien (Malcolm 1994). När dessa två synsätt kolliderar i tid och rum eller när det ena synsättet hamnar i underläge visavi det andra uppstår många gånger konflikter. Dolda etniska agendor eller alternativa etniska indelningsgrunder gör sig då gällande. Milletsystemets, eller den orientalistiska nationalismens återtag i Bosnien under sent 1800-tal har medfört svårigheter. En parallell till utvecklingen i detta avseende på Balkan är utvecklingen i Libanon där de österländska respektive de västerländska synsätten på nationalism och kategorisering av människor har kolliderat och urartat i oroligheter.

Sålunda medförde milletsystemet att det Osmanska väldet kategoriserade undersåtarna efter religion; muslimer, judar,

katoliker, ortodoxa. När Habsburgarna gavs makten över Bosnien kategoriserades undersåtarna efter ursprung; kroater, slovener, serber etc. Frågan hur de muslimska slaverna i Bosnien skulle kategoriseras löstes genom att kalla dem för bosnjaker (Malcolm 1994, Lindahl 2005). Här kolliderar de olika perspektiven på nationalism. Å ena sidan en strikt västerländsk habsburgsk indelning efter språk och ursprung och å andra sidan skapandet av en ny kategori som inte vilar på språk och ursprung utan på religionstillhörighet. Problemet med denna kategorisering var och är att de bosniska muslimerna var och är serbiska och kroatiska konvertiter (Malcolm 1994, Fine 1996). Längre har man ansett att det turkiska styret innebar en religiös tvångsomvändelse av invånarna i Bosnien, men frågan är om detta är en riktig bild.

Islamiseringen av Bosnien

Den brittiske historikern Noel Malcolm (1994) har i sin bok *Bosnia – a short history* tagit upp islamiseringen av Bosnien, liksom Mark Pinson (1996) i boken *The Muslims of Bosnia-Herzegovina*. Malcolm menar att det finns en mytbildning och en delvis felaktig historieskrivning om denna islamiseringsprocess. Processen är ett resultat av det långa osmanska (turkiska) styret på Balkan. En vanlig missuppfattning är att det skedde en massinvandring av turkar och araber under det osmanska styret. Det finns dock ingenting som stöder denna uppfattning. Den osmanska administrationen hade en relativt god ordning i sina befolkningsregister och där finns ingenting som visar att en påtaglig invandring från exempelvis Turkiet har skett (Malcolm 1994). Detsamma kan man säga om upp-

fattningen att befolkningen i Bosnien skulle ha tvångsomvänts. I befolkningsregistren så kategoriserades befolkningen efter religionstillhörighet. Om en tvångsomvändelse hade skett så skulle en markant förändring i religionstillhörighet ha noterats i dessa register mellan olika folkräkningstillfällen. Så är inte fallet (ibid 1994).

En historiskt sett mer komplicerad myt gör gällande att den bosniska kyrkan skulle härstamma från en bulgarisk munk, Bogomil, och att den bosniska kyrkan skulle ha utvecklats i en kättersk riktning och därför skulle vara mer mottaglig för påverkan från andra religioner. Denna uppfattning bör avfärdas som en historisk myt (ibid 1994). Bogomil var en bulgarisk munk och det är oklart i vilken utsträckning hans rykte och inflytande också nådde Bosnien. Däremot var den kristna missionen möjligen inte fullt så påtaglig i Bosnien som exempelvis i Kroatien (Fine 1996). Den tveksamma Bogomilteorin förekommer ehuru fortfarande i litteraturen som en plausibel förklaring (se exempelvis Eller 1999).

Det förefaller mer korrekt att betrakta islamiseringen av Bosnien som en relativt långsam och pragmatisk process. I den osmanska statsförvaltningen behövdes utbildade tjänstemän. Dessa anställdes från alla folkgrupper men villkoret var att man var muslim. Av det skälet så valde många välutbildade att konvertera till islam för att kunna arbeta i den osmanska administrationen. En annan viktig faktor var de privilegierades roll. Den bosniska adeln och de bosniska markägarna valde att konvertera till islam för att kunna behålla sina egendomar. Däremot finns det få belägg för att man måste vara muslim för att bli rik eller för att kunna ägna sig åt handel och köpen-

skap. I Sarajevo fanns under den osmanska tiden exempelvis en stor judisk befolkning. Dessa konverterade inte till islam, men kunde ändå fortsätta med sina verksamheter och behålla sina egendomar (Malcolm 1994, Todorov 1998, Ortayli 1998).

Det mesta talar därför för att islamiseringen var ett utslag av pragmatism. För många människor i Bosnien var det helt enkelt praktiskt att konvertera för att kunna arbeta eller för att säkerställa sin ställning i samhället. Milletsystemet var kulturellt tillåtande i så måtto att flera parallella kulturer och religioner tilläts. Vissa privilegier förbehölls den muslimska befolkningen men i det stora hela så gjordes ingen större skillnad mellan muslimer och övriga (Malcolm 1994). Pragmatiskt orienterade konverteringsprocesser beskrivs också i andra sammanhang. På den estniska ön Saaremaa (Ösel) konverterade många bönder under 1800-talet till den ortodoxa kyrkan, huvudsakligen beroende på ett rykte som gjorde gällande att konvertering till den ortodoxa kyrkan var ett villkor för att erhålla land från kronan (Maandi 2005). I många av de tidigare planekonomierna i östra Europa blev många medlemmar i kommunistpartiet, inte av politisk övertygelse utan mer av pragmatiska skäl.

Icke desto mindre är frågan om islamiseringen av Bosnien kontroversiell. Spasovski et al (1995) hävdar exempelvis att islamiseringsprocessen var väldigt kraftfull fram till mitten av 1500-talet. Befolkningsutvecklingen i Bosnien under det osmanska styret påverkades av ogynnsamma förhållanden. Krig, uppror, religiös förföljelse, höga avgifter och skatter, missväxt, epidemier, våld och oroligheter var bidragande orsaker till de höga dödstaten och den geografiska rör-

ligheten. Serber och kroater (som inte konverterat) valde många gånger att flytta från Bosnien till angränsande områden, vilket bidrog till att förändra den demografiska sammansättningen i Bosnien (Spasovski et al 1995).

Det mer intressanta i denna osmanska islamiseringsprocess är den rumsliga segregation som denna process gav upphov till. Genom den osmanska administrationens krav på att medarbetarna skulle vara muslimer så kom de flesta muslimer att bo i städerna (där den regionala och lokala administrationen höll till). Den bosniska adelns behov av att säkerställa sin privilegierade ställning gav också upphov till att adel och markägare också blev muslimer. Detta ledde till en religiöst grundad segregering där muslimer huvudsakligen bodde i städer och där de stora jordägarna också var muslimer. Den fattigare jordlösa bondebefolkningen förblev ortodox. Därtill återfanns också den judiska befolkningen i all huvudsak i städerna. Dessa rumsliga förhållanden är delvis grogrunden till den socioekonomiska dimension av kriget under 1990-talet, som inte diskuterats i någon större omfattning. Bland de jordlösa bönderna återfanns huvudsakligen ortodoxa serber medan städerna beboddes av en muslimsk medelklass. Under efterkrigstiden bestod denna segregerade bild. Den fattigare bosniska landsbygden beboddes mest av ortodoxa serber, medan muslimerna huvudsakligen återfanns i de bosniska städerna.

Under mellankrigstiden förföljdes muslimerna och många egendomar konfiskerades. I Titos Jugoslavien blev muslimerna ånyo en erkänd och statsbärande nationalitet. Kontentan är att Bosniens muslimer är serbokroatiska konvertiter och inte nå-

gon invandrad minoritet. Muslimerna talar samma språk som serber och kroater och sekulariseringen av samhället har bland annat medfört blandäktenskap och relativt otvungna relationer mellan de olika grupperna i det bosniska samhället fram till självständigheten och kriget.

I den oförrätt som de bosniska serberna upplevde låg inte bara andra världskrigets historia och andra historiska förhållanden och händelser. I oförrätten låg förmodligen också ett stort mått av upplevda eller verkliga socioekonomiska skillnader som delvis också kunde förklaras mot bakgrund av vilken etnisk grupp man tillhörde. Skillnaderna eller den socioekonomiska segregationen mellan de olika etniska grupperna förstärktes av övergången från en österländsk syn på etnicitet och nationalitet till en västerländsk dito. Därtill vägrade bosnienserberna att delta i den bosniska folkomröstningen om Bosniens självständighet. Detta innebar i praktiken, precis som i Kroatien, att serberna i Bosnien förlorade sin status som statsbärande nationalitet. Detta accepterade inte serberna.

Srebrenica

Srebrenica representerar på många sätt en mänsklig återvändsgränd och en drastisk slutpunkt på kriget i Bosnien. Mellan 6000–8000 muslimska pojkar och män mördades under några dagar i juli 1995. Händelserna i Srebrenica blev slutet på kriget och början på en ny era. Själva händelserna kring Srebrenica dessa dagar i juli 1995 kommer inte att behandlas här. Den holländska utredningen (NIOD-KNAW 2002) som skrevs efter händelsen utgör kanske den mest fullödiga dokumentationen av vad som hände. Frågan om

det hade kunnat gå att undvika ett folkmord är viktig men också svår. De facto hände det. Vi behöver lära oss om detta och försöka förstå de bakomliggande mekanismerna och processerna som både möjliggör dylika händelseförlopp och vilka faktorer som är direkt utlösande.

När Bosnien i mars 1992 genomför en folkomröstning om självständighet bojkottas denna av bosnienserberna. Bosnienserberna gör, med stöd av den serbiska armén, revolt och angriper muslimska och kroatiska områden i Bosnien. Två månader senare, i maj 1992, har bosnienserberna kontroll över 60 % av landets yta. Detta erövringskrig innebär inte bara ett markerövrande utan också grova inslag av etnisk rensning i akt och mening att skapa etniskt rena områden. Muslimer och kroater fördrivs från sina hem och stora flyktingsströmmar uppstår. Den etniska rensningen innebär också en systematisk förstöring av muslimsk egendom och muslimska helgedomar (NIOD-KNAW 2002, Rohde 1997). I maj månad 1993 deklarerade FN-generalen Morrillion att Srebrenica var en fredad zon och att den skulle försvaras från serbiska angrepp – »Vi kommer aldrig att överge er» (Gallagher 2003: 46).

I april 1992 erkänns Bosnien av EU. Månaden innan hade EU diplomatiskt erkänt existensen av Slovenien och Kroatien. FN erkänner alla tre länderna i maj 1992. I och med att dessa tre länder uppnår status som självständiga stater och erkänns av andra oberoende stater blir också konflikten i Kroatien och Bosnien internationella konflikter. I denna våg av diplomatiska erkännanden finns en händelse som måste anses vara graverande och också möjligen försvårande. Tyskland valde att som första land i världen diplomatiskt erkänna Slovenien och Kroatien redan i december 1991, dvs tre månader före övriga EU. Notabelt är

att EU i denna fråga inte kunde uppvisa en gemensam och enhetlig front. Anmärkningsvärt är också att det just är Tyskland (och Österrike) som först kliver ut på spelplanen (Brahmi 2005). Det måste i sammanhanget betraktas som en grov diplomatisk miss eller i bästa fall ett utslag av aningslöshet och historielöshet. I en konflikt med så många och djupa historiska dimensioner blir det tyska erkännandet farsartat och ett slag i ansiktet på den serbiska minoriteten i Kroatien genom kopplingen mellan Tyskland och Ustasjastaten under andra världskriget.

Den tyska fadäsen är ett talande uttryck för omvärldens ambivalenta inställning till kriget. EU klarade inte av att visa upp en enad inställning och ett koordinerat agerande (Brahmi 2005) och USA vacklade i sin inställning till kriget. Bushadministrationen ersattes av Clintonadministration. Clinton menade att USA »kan inte vara världens polisman» och konflikter där amerikanska intressen inte hotas måste lösas med andra medel. Clintonadministrationen ändrade senare inställning när krigets brutalitet och mängden civila offer blev ett faktum som var svårt att bortse ifrån. Efterlevnaden av den internationella ordningen kunde inte garanteras på Balkan. Detta var ett av skälen för USA och FN att direkt ingripa i konflikten. USA:s vacklande kan delvis förklaras mot bakgrund av debaclet i Vietnam. Å andra sidan fanns också erfarenheterna från andra världskrigets koncentrationsläger och förintelsen. Båda erfarenheterna sa »aldrig mer». Aldrig mer skulle USA fastna i ett krig där syftet var oklart och förhållandena svåra. Aldrig mer skulle USA (och världen) acceptera en sådan förföljelse av människor som nazismen i Tyskland innebar under andra världskriget (Thuatail 1996). Media spelade här en stor roll genom sin förmedling av bilder från

krigets offer, från massgravar och flyktingläger, från brända byar och våldtagna kvinnor.

I fallet Srebrenica fanns också en stark känsla från Bosnienserbernas sida av att känna sig orättvist behandlade av det internationella samfundet och hotade av muslimerna. Som ett, av FN deklarerat säkert område, kom serberna att betrakta Srebrenica som en utgångspunkt för muslimska räder in i serbiska områden. Genom att i den politiska retoriken piska upp en stämning som bygger på hotet mot den egna gruppen skapas en folklig legitimitet för att delta passivt eller aktivt i den pågående våldsspiralen.

Den väpnade konflikten i Bosnien under 1990-talet kulminerar med händelserna i Östra Bosnien och Srebrenica. Srebrenicas fall kan säkerligen strategiskt förklaras genom UNPROFOR:s svaghet på marken, NATO:s tvehägsenhet vad gäller luftangrepp och problemet med franska trupper tagna som gisslan hos Bosnienserberna. Genom att låta Srebrenica falla kunde de gisslantagna fredsbevarande styrkorna frigges och krigets lagar (i enlighet med Genèvekonventionen) följas (Rohde 1997). Det sistnämnda skedde som bekant inte. Därtill visade omvärlden en förfärande ignorans gentemot de mycket få manliga flyktingar som lyckades ta sig från området. Vi valde att ifrågasätta deras trovärdighet. Det är i praktiken först idag, nästan 14 år senare, som vi förstår vidden av denna händelse mitt i det moderna Europa i vår egen tid. Kanske katastrofen i Bosnien i bästa fall kan ge oss en påminnelse om att samarbete och gemenskap i Europa är ett kraftfullt argument för att säkra freden.

Ungefär här börjar debatten efter denna händelse. Hur kunde detta ske? Hur kunde vi se på utan att agera? Vilken skuld hade den bosnienserbiska ledningen för denna massa-

ker? Frågorna ställs varje gång en makaber händelse som denna inträffar. Svaren finns i historien och i våldets mekanismer. Hatet är kärlekens motsats och som känsla betraktat lika stark. Fanns det en plan bakom dödandet av tusentals muslimska pojkar och män eller var dödandet ett resultat av ett förvirrat kaos där ingen hade kontroll över situationen?

Utsikter

Den väpnade konflikten på Balkan kunde denna gång (och än så länge) begränsas till just bara Balkan, men den inbegrep aktörer från Europa, USA, Ryssland och arabvärlden. På detta område kan hävdas att FN lyckades i sitt uppsåt att hindra att konflikten utvecklades till en regelrätt stormaktskonflikt. Därtill hade konflikten mer etniska förtecken än ekonomiska dito. Inga centrala globala ekonomiska intressen eller naturresurser stod på spel. Detta var också inledningsvis det amerikanska argumentet för att inte blanda sig i konflikten. Respekten för internationell lag och ordning blev det avgörande och centrala argumentet för omvärlden att blanda sig i och förhindra att konflikten skulle spridas. Ett problem i konflikter med starka etniska förtecken är tillförlitligheten i förhandlingslösningar och efterlevandet av desamma. En del av förklaringen till massakern i Srebrenica ligger i förhandlingens svaghet. När det finns få incitament för endera parten att stå fast vid en förhandlingslösning och när motparten saknar kraft att kontrollera överenskommelsens status så faller också tilliten.

Det vore förödande av omvärlden att tro att konflikter av detta slag kan isoleras till ekonomiskt svaga områden med en oklar geopolitisk struktur. Det europeiska samarbetet vilar i praktiken på internationella överenskommelser och internationellt samarbete,

men grunden är bräcklig (Stjernström 2007). Det finns anledning att dra lärdom av händelseutvecklingen på Balkan. Öppenhet och vetskap om varandras göranden och låtanden är centrala. De föränderliga nationella intressena måste identifieras och kanaliseras. Det internationella samarbetet fördjupas. En viktig diskussionspunkt i det europeiska samarbetet är frågan om den gemensamma militära styrkan. Europa klarar inte en konflikt idag med Balkans dimensioner. Skulle en liknande situation uppstå i andra delar av Europa skulle detta kunna medföra stora konsekvenser. Realpolitik innebär att sätta makt bakom orden och deklARATIONERNA. Mot skrupelfria skurkar hjälper inga högtidliga deklARATIONER eller överenskommelser.

Nationalismens betydelse på Balkan kan inte underskattas, den har snarare undertryckts och ej utvecklats i en mer västeuropeisk efterkrigstida inriktning. Man kan inte undgå att slås av tanken att det forna Jugoslavien har gått en motsatt väg i förhållande till övriga Europa där enhetssträvandena är starkare. Sönderfallet av Jugoslavien innebar att nationalismen på Balkan fick ärva en nära nog hundraårig syn på och starkt politiserad uppfattning av nationalism. Cvijics arbeten om Balkans etnografi utgör här ett talande exempel på den politiska konstruktionen av nationaliteter. I fallet med Bosnien finns här också rester av en religiös kategorisering av människor som härrör från det turkiska inflytandet på Balkan. Den västerländska respektive den österländska synen på nationalism krockar och muslimerna i Bosnien bildar idag en egen etnisk grupp. Att definiera muslimerna i Bosnien som en etnisk grupp är mycket tveksamt eller i praktiken direkt felaktigt då denna kategorisering inte har något samband med ursprung. När det gäller albanerna i Kosovoprovinserna och

albanerna i Makedonien är de etniska dimensionerna mycket tydligare. Här handlar det om relativt stora minoriteter som får sina rättigheter och möjligheter ifrågasatta.

En sällan diskuterad omständighet är den socioekonomiska aspekten av Jugoslaviens sönderfall. Den geografiska och socioekonomiska differentieringen kan möjligen ses som en försvarande omständighet. Genom det tidigare turkiska styret har muslimerna koncentrerats till städerna och utgjorde en viktig del av städernas medelklass. De tidigare besuttna jordägarna i Bosnien hade också till stora delar konverterat till islam. Merparten av landsbygdens fattigaste, de jordlösa, utgjordes av serber.

I Srebrenica triumferade våldet för att travestera Olof Palme. Det finns otaliga exempel på våldsspiraler som triumferar och där det slumpvisa och kaotiska våldet övergått i en systematisk förföljelse och utrotning av människor. Lika många gånger som vi sett våldet triumfera, lika många gånger har omvärlden sagt »aldrig mer» och lika många gånger har omvärldens dom varit hård. Likafullt triumferar våldet gång på gång.

Lika mycket som det handlar om ett ursinnigt och befängt våld, lika mycket handlar det om politiska ambitioner, rättfärdighet och maktpolitik. Politisk geografi i dess vidaste bemärkelse dvs makten över marken och de fysiska resurserna och maktens legitimitet att kontrollera rummet, får alltid geografiska ut-

tryck och fysiska nedslag. En politisk gräns är bland annat ett uttryck för åtskillnaden mellan olika maktsfärer. En sådan gräns får också ett mycket tydligt geografiskt uttryck. På Balkan har historiska händelser blivit historiska oförrätter blandat med maktpolitiska stormaktsdrömmar och arv från forna maktcentra. Den etniska mosaiken på Balkan vilar delvis på en historiskt sett oklar och osäker grund och därtill blandas olika syn på etnicitet och nationalism på Balkan vilket förvillar en utomstående iakttagare. Frågan om vem som är serb respektive kroat är intressant möjligen ur det senaste tvåhundraårsperspektivet. I ett längre perspektiv och med etniska förtecken är frågan om serb eller kroat fullständigt meningslös. Och den etniska gruppen som består av muslimer bygger på en osmansk kategorisering av människor efter religion. Med den västerländska synen på nationalism och etnicitet är muslimerna i Bosnien ingenting annat än kroatiska och serbiska konvertiter.

Slutligen bör den orientaliska synen på gruppidentifikation lyftas fram. Det tillåtande milletsystemet med starka inslag av kulturell autonomi där religionstillhörigheten var central bör kanske inte idealiseras. Dock utgör milletsystemet en viktig kontrast till den occidentala (västerländska) synen på etnicitet och ursprung. Därtill var milletsystemet mer kulturellt tillåtande jämfört med den tidiga europeiska nationalismen.

Källor

Brahmi, Farha (2005) *Failure of collective action or the member state in search for a European foreign policy consensus: Germany and Britain towards the recognition of Slovenia and Croatia*, European Foreign Policy Conferen-

ce, July 2005. LSE International Relations Department – KCL War Studies Department.
Crampton, Richard J (2002) *The Balkans since the Second World War*, Longman, Harlow.
Eller, Jack David (1999) *From culture to ethnicity*

- to conflict: an anthropological perspective on international ethnic conflict*, The University of Michigan Press, Ann Arbor.
- Fine, John V A (1996) The medieval and Ottoman roots of modern Bosnian society, I Mark Pinson (red) *The Muslims of Bosnia-Herzegovina: their historic development from the Middle Ages to the dissolution of Yugoslavia*, Harvard University Press, Cambridge.
- Friedman, Francine (2004) *Bosnia and Herzegovina – a polity on the brink*, Routledge, London.
- Gallagher, Tom (2003) *The Balkans after the Cold War: from tyranny to tragedy*, Routledge, London.
- Heywood, Colin (1996) Bosnia under Ottoman rule 1463–1800, I Mark Pinson (red) *The Muslims of Bosnia-Herzegovina: their historic development from the Middle Ages to the dissolution of Yugoslavia*, Harvard University Press, Cambridge.
- Jørgensen, Hans (1995) *Ekonomiskt sönderfall och politisk upplösning. Jugoslavien 1945–91*, opublicerat arbete för magisterexamen (D-uppsats), Institutionen för ekonomisk historia, Umeå universitet.
- Lindahl, Ylva (2005) *Bosnien-Herzegovina*, Länder i fickformat 520, Utrikespolitiska institutet, Stockholm.
- Maandi, Peeter (2005) *Change and Persistence in a Reformed Landscape: A geographical analysis of land reforms and landscape change in Rapla and Muhu municipalities, Estonia, 1840-2003*. Geografiska Regionstudier 64, Kulturgeografiska institutionen, Uppsala universitet, Uppsala.
- Malcolm, Noel (1994) *Bosnia: a short history*, Macmillan, London.
- NIOD-KNAW (2002) The fall of Srebrenica. Part III, The Netherlands Institute for War Documentation, Royal Netherlands Academy of Arts and Sciences, Amsterdam.
- Ortayli, Ilber (1998) The Ottoman millet system and its social dimensions, I Rikard Larsson (red) *Boundaries of Europe*, Forskningsrådsnämnden (FRN), Stockholm.
- Pinson, Mark (1996) The Muslims of Bosnia-Herzegovina under Austro-Hungarian rule 1878–1918, I Mark Pinson (red) *The Muslims of Bosnia-Herzegovina: their historic development from the Middle Ages to the dissolution of Yugoslavia*, Harvard University Press, Cambridge.
- Rohde, David (1997) *End Game. The betrayal and fall of Srebrenica: Europe's worst massacre since World War II*, Farrar, Straus and Giroux. New York
- Spasovski, M; D Zivkovic & M Stepic (1995): The ethnic structure of the population in Bosnia and Herzegovina, in *The Serbian Questions in the Balkans*, University of Belgrade, Faculty of Geography, Belgrade.
- Stjernström, Olof (2007) Regional integration and regional disparity – keeping the world together. I H Edström & Å Weiss (red) *International Trend Analysis Yearbook 2007*, Swedish Defence Research Agency, Stockholm.
- Taylor, Peter & Colin Flint (2000) *Political Geography, world-economy, nation-state & locality*, Prentice Hall, Edinburgh.
- Todorov, Nicolai (1998) *The Ottoman and the Balkans: the urban-rural dimension*. I Rikard Larsson (red) *Boundaries of Europe*, Forskningsrådsnämnden (FRN), Stockholm.
- Tuathail, Gearoid O (1996) *Critical Geopolitics*, Routledge, London.

*Olle Stjernström är forskare och universitetslektor vid
Kulturgeografiska institutionen, Umeå universitet.
E-post: olle.stjernstrom@geography.umu.se*